

УДК 373.2

DOI: 10.15330/esu.17.187-193

Галина Білавич,

доктор педагогічних наук, професор,
ДВНЗ “Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника”
(м. Івано-Франківськ, Україна)

Nalyna Bilavych,

Doctor of pedagogic sciences, Professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian national university
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

ifosuhevas@gmail.com

Наталія Мукан,

доктор педагогічних наук, професор,
Національний університет “Львівська політехніка”
(м. Львів, Україна)

Nataliia Mukan,

Doctor of pedagogic sciences, Professor,
Lviv Polytechnic National University (Lviv Ukraine)

nataliya.v.mukan@lpnu.ua

Борис Савчук,

доктор історичних наук, професор,
ДВНЗ “Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника”
(м. Івано-Франківськ, Україна)

Borys Savchuk,

Doctor of historical sciences, Professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian national university
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

boris_savchuk@ukr.net

Олена Барабаш,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Національний університет “Львівська політехніка”
(м. Львів, Україна)

Olena Barabash,

Candidate of pedagogical sciences (PhD),
Associate Professor, Lviv Polytechnic National
University (Lviv, Ukraine)

barabash2011@gmail.com

РОЗВИТОК ХРИСТІЯНСЬКОЇ МОРАЛІ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ДОШКІЛЛІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

DEVELOPMENT OF CHRISTIAN ETHICS OF CHILDREN IN THE UKRAINIAN PRESCHOOL AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Формування духовного світу особистості дитини – важлива проблема сьогодення. Одним із чинників цього складного процесу є християнська мораль. У статті проаналізовано розвиток християнської моралі дітей в українському дошкільлі Галичини на початку XX століття. Розкрито внесок Української греко-католицької церкви (УГКЦ), митрополита Андрія Шептицького, священика і педагога Юліана Дзеровича, жіночих

чернечих згромаджень, освітніх і громадських діячів у процес навчання та виховання дітей, їхній фізичний та моральний розвиток, формування духовності, виховання патріотичних почуттів. Показано діяльність українських громадських товариства в цій царині. Схарактеризовано організаційну структуру українського громадського дошкілля. Автори стверджують про тісний зв'язок національного та християнського (релігійного) виховання в українському дошкіллі. Початки релігійно-етичного виховання дитина отримувала від матері в ранньому дитинстві (вивчення дитячих молитов, перші пояснення про Христа та святих, навчання поведінки в церкві тощо), потім розширювала, поглиблювала вихователька, навчаючи молитов, колядок, дитячих оповідань релігійного жанру, розповідаючи про добро та милосердя, які сповідував Господь. Крізь призму своїх переживань, почуттів дитина пізнавала основи християнської правди.

Ключові слова: християнське виховання, українське громадське дошкілля, діти, дитячі садки, національне виховання.

Formation of the spiritual world of the child is an important problem of today. One of the factors which drive this complex process is Christian ethics. The task of modern education is to restore Christian ideals, moral and ethical foundations, and adapt them to contemporary reality and to those current challenges of pedagogical education. The principle of Christian humanism, in the light of which the child itself has the greatest value, is the main principle of Christian education, which in turn is the pedagogy of love to the child.

The article analyzes the development of Christian ethics of children in the Ukrainian preschool of Galicia in the early XX century. The contribution of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), Metropolitan Andrey Sheptytsky, priest and teacher Yulian Dzerovych, women's monastic congregations, educational and public figures in the process of education and upbringing of children, their physical and moral development, spiritual formation, development of patriotic aspirations, is disclosed. The activity of Ukrainian public organizations in this field is outlined. The organizational structure of the Ukrainian public preschool is characterized. The authors argue for a close connection between national and Christian (religious) education in the Ukrainian preschool. The child received basics of religious and ethical education from the mother in early childhood (teaching prayers for children, first explanation of Christ and the saints, teaching behavior in the church, etc.); then it was expanded and deepened by a tutor who was to teach prayers, carols, and to preach about the mercy and good that the Lord professed. Through the prism of their experiences and feelings, the children learned the basics of Christian truth.

Key words: Christian education, Ukrainian public preschool, children, kindergarten, national education.

Постановка проблеми. З-поміж сучасних педагогічних проблем актуальним залишається питання формування духовного світу особистості дитини. Сьогоднішній стан суспільства вимагає мобілізації всіх зусиль, спрямованих на виховання і розвиток здорового молодого покоління дітей та юнацтва, плекання виховного ідеалу людини, здатної створити соціально здорове суспільство. Одним із чинників цього складного процесу є християнська мораль. Завдання сучасної освіти полягає в тому, щоб християнські ідеали, морально-етичні засади відновити і пристосувати до сучасних реалій і тих завдань, що ставлять перед педагогічною освітою теперішні виклики. Принцип християнського гуманізму, у світлі якого дитина сама по собі є найбільшою цінністю, – головний принцип християнської педагогіки, а вона – педагогіка любові до дитини. За таких обставин спільні зусилля педагогів, родини, церкви, громадськості, державних структур на ниві виховання дітей на засадах християнської моралі можуть дати успішні результати. У цьому переконує й історичний досвід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що історико-педагогічні аспекти розвитку українського дошкілля вивчали Л. Артемова, Л. Батліна, Н. Біленко, А. Богуш, З. Борисова, С. Дітковська, Є. Коваленко, Н. Лисенко, М. Машовець, З. Нагачевська, Н. Пастушенко, Б. Савчук, Б. Ступарик, І. Улюкаєва, Ю. Щерб'як та інші науковці, порушена в назві статті проблема цілісно не досліджена.

Мета статті – проаналізувати розвиток християнської моралі дітей в українському дошкіллі на початку ХХ століття, увиразнити зміст та форми християнського виховання дошкільників.

Виклад основного матеріалу. Християнська мораль – важливий складник виховання духовності дитини. Релігійні почуття – надзвичайно важливий компонент виховання душі. Авторитетний духовний наставник українців Галичини, священник і педагог Юліан Дзерович у книзі “Педагогіка”, яку Іван Огієнко слушно назвав “нашим соборним національним добром”, обґрунтував незамінну роль релігії для морального виховання дітей: релігійні почуття дитини, пов’язані з Богом, такі як пошана, добродійність, любов, покірність, вдячність, доброта, щирість та інші, спонукають до християнської поведінки, відтак забезпечують злагоду в суспільстві [3].

Біля витоків українського дошкілля в Галичині наприкінці ХІХ сторіччя стояли Наталія Кобринська, Костянтина Малицька, Іванна Блажкевич та інші громадські діячки краю. Створення суспільного дошкілля за умов чужоземних режимів було покликане виконувати низку соціальних і виховних функцій: не допустити асиміляції українських дітей, оберігати дитину від негативних моральних і фізичних впливів, спрямовувати духовний розвиток юної особистості, дати змогу жінці (матері-трудівниці) поліпшити свій матеріальний стан. Ще 1892 р. священник Кирило Силецький у с. Жужелі Сокальського повіту, що на Львівщині, власними коштами створив першу українську захоронку (вид дошкілля, що працював стаціонарно. – Авт.) при Домі сестер-служебниць непорочної Діви Марії греко-руського обряду. А невдовзі зусиллями греко-католицького духовенства в краї організувалися й утримувалися дитячі садки для селян (зазвичай створювалися на літній період. – Авт.). Ідею духовенства підхопила активна громадськість, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. навколо розвитку українського дошкілля згуртувалися Руське товариство педагогічне, “Просвіта”, “Українська захоронка”, Союз українок, Товариство вакаційних осель, “Пласт” та інші товариства.

Національне дошкілля стало предметом особливої опіки Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Виникають численні заклади для дітей дошкільного віку, створені релігійними об’єднаннями, зокрема сирітські захисти, які діяли під патронатом сестер-служебниць: СС Василянок, сестер Служебниць та ін. До прикладу, 1938 р. сестри Служебниці вели 76 захоронок (у населених пунктах Самолуски, Цигани, Ланівці, Більче Золоте, Перегінське, Крилос, Угнів, Городенка, Микуличин, Бучач, Станіславів, Делятин, Тисмениця, Надвірна), які відвідувало 4215 дітей. Зазвичай ініціаторами заснування захоронок були місцеві парохі, інколи інтелігенція, до прикладу, у Циганах фундаторкою та опікункою захоронки була княжна Сапіжна [1, с. 101]. Такі заходи, а також самовіддана праця виховательок, належний догляд, успіхи в розумовому та фізичному розвитку дітей – усе це переконувало батьків у важливості дошкільного виховання. Часопис “Рідна школа” 1932 р. писав: “Родичі прямо захоплені такою старанною опікою і дуже радо посилають свої маленькі діти до дитячих садків”. Закономірно, що на Станіславівщині 1932 р. засновано 12 садків із початку червня до кінця вересня, де виховувалося та навчалось 433 дітей [4].

Селянство дедалі більше усвідомлювало потребу в українському дошкіллі. Про це свідчать публікації в тогочасній періодиці, у яких відзначається важлива місія українського дошкілля. Наголосимо, що українське дошкілля розв'язувало нагальну соціальну проблему: забезпечувало дітей із соціальних низів не тільки педагогічною та медичною опікою (українські лікарі систематично добровічно здійснювали медичні огляди дітей), а й фактично перетворилося на серйозну освітню структуру, яка за умов бездержавності забезпечувала процес національного виховання дітей дошкільного віку, відповідне навчально-методичний супровід, налагодила випуск дитячої літератури, часописів, підготовку професійних кадрів, забезпечила процес літнього оздоровлення дітей тощо. Аналізуючи діяльність товариства "Українська Захоронка" на загальних зборах, які відбулися 15 червня 1939 р., її очільники підкреслювали: за останні два роки праця "Української захоронки" – це "7 дошкіль і 4 захоронки у Львові, 8 дошкіль і захоронок у краю, доживлювання шкільної дітвори, організація півосель – оце тільки загальні рями, в яких міститься велетенська й неоціненна праця Т-ва "Українська Захоронка". Коли до того додати дбайливість Т-ва про те, щоб з одного боку його педагогічний персонал мав змогу поширювати свою фахову освіту (бібліотека, фахові сходина, журнал) і батьки довідалися дещо про нове виховання (цикль викладів з виховної ділянки, журнал) та з другого боку про те, щоби зібрана у дошкіллях дітвори мала духовий корм (наука), здоровний нагляд (лікарська опіка), матеріальну допомогу (доживлювання, одяг) і до того приємність (забави щодня і від часу до часу більші імпрези) – то стане ясне, яку велику суспільну роботу виконує "Українська Захоронка", що дає перше, основне виховання найменшому поколінню" [7].

На початку ХХ ст. усталюються ідейно-концептуальні засади дошкільного виховання, вибудовуються організаційні форми розвитку дошкілля, є підстави стверджувати про створення цілісної системи. Так, вирізняємо такі основні типи дошкільних закладів: 1) постійно діючі захоронки ("дошкілля", "переддошкілля") та "світлиці"; 2) сезонні заклади ("дитячі садки", "оселі" та "півоселі", у яких зазвичай оздоровлювалися міські діти, їх створювали в гірській місцевості в літній період). Вибудовується мережа підготовки національних дошкільних кадрів – "виховниць" (учительок) для захоронок і "провідниць"/"садівниць" (виховательок) для дитячих садків.

Ідея громадського дошкілля знайшла розуміння з-поміж українства. Кількість дитячих садків, попри складні умови суспільно-політичного розвитку краю, соціально-економічного становища його населення, неухильно зростала. До прикладу, 1935 р. їх налічувалось 402, 1937 р. кількість дитячих садків у Галичині сягнула позначки 768 [1, с. 100].

Як зазначалося в підручнику для провідниць дитячих садків "Українське дошкілля", метою дошкільних закладів для дітей було "допомогти вміло провести розвиток тіла і духа дитини, виявити нахили та привчити до організованої праці, розвивати увагу, пам'ять, розкрити перед нею скарби рідної мови й українського духу, закласти основи християнської етики" [8, с. 120]. Звідси і витікають ті принципи й методи виховання, що ними керувалися педагоги в дошкіллі. Виховний процес охоплював декілька аспектів: релігійно-етичний, національно-патріотичний, трудовий, естетичний. Ідея національного виховання – провідна. "У часи наших злиднів ці садки мають бути для наших дітей місцем радості, краси, спокою і щасливих хвилин. Тут на неї світитиметься, можливо, перший промінчик національної свідомості і гордості", – зазначав Л.Ясінчук [9, с. 4].

Початки релігійно-етичного виховання, що його дитина отримувала від матері в ранньому дитинстві (вивчення дитячих молитов, перші пояснення про Христа та святих, навчання поведінки в церкві тощо), розширювала, поглиблювала вихователька, навчаючи молитов, колядок, дитячих оповідань релігійного жанру, розповідаючи про добро та милосердя, які сповідував Господь. Крізь призму своїх переживань, почуттів діти пізнавали основи християнської правди, моралі, беручи участь у підготовці до сповіді та першого причастя. Релігійно-етичне виховання взаємно доповнювали одне одного, адже, ставлячи перед собою завдання “виховати дитину релігійно-моральну, навчити послуху, правдивості, альтруїзму” [1, с. 104], у дитячих серцях уже на ранніх порах домінували такі гуманні почуття, як любов до Бога та пошана до людей, свого народу, ставлення перед собою ідеалів добра та правди, уміння слугувати цим ідеалам, а також мужність, гуманізм, готовність захистити менших, слабших, допомогти своєму ближньому.

Керуючись настановами Андрея Шептицького, Юліана Дзеровича, Софії Русової, Костянтини Малицької, Івана Аркадія Животка та інших українських громадських, педагогічних, культурно-освітніх діячів, письменників, виховний процес будували так, щоб національний і релігійний аспект були взаємопов’язані. Ці авторитетні діячі рекомендували використання релігійності в родинному та суспільному вихованні здійснювати через навчання релігії, молитви, сповідь, Святе причастя, участь у службі Божій, дотримання посту, культ героїв святості тощо. Християнське вчення вважалося критерієм моральності, воно важливий чинник формування зростаючої особистості.

Свідченням широкомасштабної педагогічної праці українського дошкілля за того часу були публічні свята для батьків, духовенства та громадськості, т. зв. пописи – дитячі свята, що влаштовувалися як підсумок діяльності дитячого садка за літній період. Програми таких заходів укладалися таким чином, щоб максимально представити глядачам здобутки малечі в національному та християнському вихованні. У повітових містах та містечках, а також у Львові практикували дитячі масові заходи. Їх, попри свою зайнятість, завжди відвідував митрополит Андрей Шептицький – великий “друг малечі”. До прикладу, у “здвигів найменших” на площі Сокола-Батька у Львові 28 липня 1938 р. узяли участь понад 600 малюків із 10 львівських півосель Т-ва “Українська Захоронка” (півоселі зі Знесіння Старого й Нового (74 дітей), потім Клепарів (50 дітей), Сигнівка (46 д.), Жовківське (68 д.), Личаків (72 д.), Горішній Личаків (50 д.), Баторівка (46 д.), Левандівка (54 д.), Городецьке півоселя зі св. Юра – понад 100 дітей), вкінці Богданівка (65 д.)) [5]. “Ой зацвили незабудьки, зацвили, українські діти цілу площу вкрасили”... співали наші найменші пісеньку власного укладу”, – так починається репортаж часопису “Діло” про працю дитячих півосель “в літніх місяцях” “Української захоронки”, яка має шестирічний досвід такої діяльності в ділянці “опіки найбільш бідною дітворою” [5].

Духовний лідер українства, очільник УГКЦ, митрополит Андрей Шептицький виступив меценатом і наставником українського дошкілля, на власні кошти придбав лісову місцевість “Посіч” біля Богородчан (Станиславівщина, нині – Івано-Франківщина) для розміщення “сиротинця”, у якому опікувалися не лише сиротами, а й дітьми з малозабезпечених родин. Таких акцій було здійснено декілька. До прикладу, досить потужний педагогічний ефект мав відпочинок дошкільників під час перебування їх у Коршеві (Коломийщина), Милованні (Товмаччина), інших місцях, де завдяки добродію Андрея Шептицького (який “дарував ґрунт і будинки”) діяли сільськогосподарські навчальні заклади. Тут малеча не лише могла

спостерігати за тим, як вирощують сільськогосподарські культури, доглядають свійські тварини, “ходять за садом” дорослі, “активно відживлюватися” (посилено харчуватися. – Авт.) (при агрономічних школах були “зразково ведені” господарства), а й отримувала належне національне та християнське виховання. Товариство вакаційних осель з 1905 р. щороку влаштувало таке двомісячне “відживлення українських дітей” у цих “вакаційних центрах”. “Діло” за 4 вересня 1938 року писало: 140 дітей у Милованню та близько 100 дітей у Коршеві з піснею “Гей, оселе, будь здорова, Ми вже їдемо до Львова!..” та зі сльозами на очах “прощали Миловане”. Остап Далекій – автор статті “Як 140 українських дітей віджило в сонці й повітрі” – зазначає: “Усі – найменші, найбідніші, найскромніше зодягнені. Серед них і такі, що щойно тут учаться української пісні, а то й... української мови. Вчителі-опікуни ... справжні батьки тієї дитвори” [2]. Захоплюючись “оселею” у Милованню, автор укротре підкреслює значення таких видів дошкілля: це не тільки спроба “запевнити сонце й усміх півтора сотні найбіднішої української дитвори, рятуючи її” “від лячних вакацій у місті”, але й засіб проти “денаціоналізації в чужих “пулкольоніях” і “огрудках” [2].

Окрім основних “важніших питань” національного виховання, освітяни порушували й інші проблеми. Так, громадський і просвітницький діяч Харитя Кононенко у статті “Кілька слів до матерей з нагоди “Свята Молоді” [6] актуалізує питання, що стосувалися загальної культури дітей (охайність і чистоту одягу, взуття тощо), їх поведінки під час проведення свят молоді, а також порушує такі специфічні (і не менш актуальні, на думку авторки) питання, як демократичність одягу (щоб матері “не давали ...шовкових убранок чи сорочинок ані хлопцям, ані дівчатам. Нехай ті шовкові убранка чи навіть вишиті сорочинки (до речі вони ж зовсім не у стилі нашого народнього строю) вбирають діти при нагоді, коли вони є в товаристві рівних собі маєтково дітей. Не викликає непотрібно заздрість і виріжнення одної дитини зпоміж інших” Свої “завваги” педагог опублікувала винятково з тою метою, щоб такі прилюдні заходи були влаштовані якнайкраще, щоб стати “дійсно свідоцтвом нашої культури і єдності” [6].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, створення та розвиток системи громадського українського дошкілля на початку ХХ ст. засвідчили: українські діти були забезпечені педагогічною опікою, національним та християнським вихованням; зростає усвідомлення батьками того, що тільки українське виховання, освіта – шлях до кращого майбутнього. Педагоги робили акцент на формуванні патріотичних почуттів у дітей, вихованні християнських чеснот, дбали про збереження фізичного й морального здоров’я дітей, забезпечували медичну опіку, “доживлювання” малюків, які не завжди отримували вдома “пожиточний харч”; українське дошкілля виконувало важливу соціальну функцію: виступило заборолом проти денаціоналізації українства. Подальшого наукового дискурсу потребує проблема вивчення педагогічної творчості Юліана Дзеровича, висвітлення внеску греко-католицького духовенства, чернечих згромаджень у розвиток українського дошкілля на сучасному етапі.

Література

1. Білавич Г., Савчук Б. Товариство “Рідна школа”. 1881-1939. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. 208 с.
2. Далекій О. Як 140 українських дітей віджило в сонці й повітрі. Діло. 1938. 4 вересня.
3. Дзерович Ю. Педагогіка. Львів: наклада Львівської Богословської Академії, 1937. 240 с.
4. Діточі садки “Р.Ш.” в Станиславівщині. Рідна школа. 1932. 15 жовтня. Ч.19-20. С. 276.
5. Здви́г наших найменших на площі Сокола-Батька. Діло. 1938. 29 липня.

6. Кононенко К. Кілька слів до матерей з нагоди “Свята Молоді”. Діло. 1939. 9 червня.
7. Українська Захоронка. Перегляд праці на Загальних Зборах Т-ва. Діло. 1939. 17 червня.
8. Українське дошкілля. Підручник для провідниць українських дитячих садків. Львів: Рідна школа, 1936. 268 с.
9. Ясінчук Л. Дитячий садок. Мета і спосіб оснування. Для вжитку прихильників дошкілля. Львів: Рідна школа, 1936. 156 с.
10. Ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznie. Nr. 92, poz. 726. Dz. U.R. P. Warszawa, 1923. 356 s.

Reference

1. Bilavych H., Savchuk B. Tovarystvo “Ridna shkola”. 1881-1939. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 1999. 208 s.
2. Dalekyi O. Yak 140 ukrainskykh ditei vidzhylo v sontsi y povitri. Dilo. 1938. 4 veresnia.
3. Dzerovych Yu. Pedahohika. Lviv: naklady Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii, 1937. 240 s.
4. Ditochi sadky “R.Sh.” v Stanyslavivshchyni. Ridna shkola. 1932. 15 zhovtnia. Ch.19-20. S. 276.
5. Zdvyh nashykh naimenshykh na ploshchi Sokola-Batka. Dilo. 1938. 29 lypnia.
6. Kononenko K. Kilka sliv do materei z nahody “Sviata Molodi”. Dilo. 1939. 9 chervnia.
7. Ukrainska Zakhoronka. Pehliad pratsi na Zahalnykh Zborakh T-va. Dilo. 1939. 17 chervnia.
8. Ukrainske doshkillia. Pidruchnyk dlia providnyts ukrainskykh dytiachykh sadkiv. Lviv: Ridna shkola, 1936. 268 s.
9. Yasinchuk L. Dytiachyi sadok. Meta i sposob osnuvannia. Dlia vzhytку prykhylnykyv doshkillia. Lviv: Ridna shkola, 1936. 156 s.
10. Ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznie. Nr. 92, poz. 726. Dz. U.R. P. Warszawa, 1923. 356 s.

Одержано статтю: 2.09.2019

Прийнято до друку: 20.09.2019

УДК 378 (410)

DOI: 10.15330/esu.17.193-204

Вікторія Іванова,

кандидат психологічних наук, доцент,
Мукачівський державний університет
(м. Мукачево, Україна)

Viktoriia Ivanova,

Candidate of psychological sciences (PhD),
Associate Professor, Mukachevo State University
(Mukachevo, Ukraine)

vika-ivanova@ukr.net

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У СПОЛУЧЕНОМУ КОРОЛІВСТВІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ

STAGES OF FORMING AND DEVELOPMENT OF PRESCHOOL EDUCATION IN THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND

З метою визначення етапів становлення і розвитку дошкільної освіти у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії ми звернулися до системно-історичного підходу, який дає можливість оцінити конкретний стан розвитку дошкільної освіти і дати свої міркування стосовно характерних особливостей певного етапу. В процесі визначення етапів розвитку дошкільної освіти дотримувались принципу систематичності і послідовності.

Нами виділено 8 етапів розвитку дошкільної освіти у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії.

1 етап “Зародження дошкільної освіти у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії” (XVIII – поч. XIX ст.).

2 етап “Становлення дошкільної освіти у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії” (середина XIX – кінець XIX ст.).